Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 18, Sayı: 2 Sayfa: 141-150, ELAZIĞ-2008

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE *e-* ve *bol-* YARDIMCI FİİLERİNİN BİRBİRİNİN YERİNE KULLANILMASI

Auxilary Verb of e- And bol- is Make Use of Each Other in Uzbek Turkish

Hikmet KORAŞ
Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Niğde.
hikmetkoras@gmail.com

ÖZET

Eski Türçedeki *er-* ve *bol-* fiilleri anlam ve işlev olarak birbirine yakın olmasına rağmen, *er-* yardımcı fiili fiillerin birleşik çekimi ile isimlerin fiil gibi çekimlenmesinde; bol- yardımcı fiili ise daha çok tasviri fiil olarak isimlerden sonra kullanılır. Özbek Türkçesinde, *bol-* yardımcı fiili tasviri fiil olarak kullanılmasının yanı sıra *e-* fiili anlam ve fonksiyonunda da, özellikle şartlı birleşik çekimlerde kullanılmaktadır. *e-* yardımcı fiilinin *bol-* yardımcı fiili gibi tasviri fiil anlam ve fonksiyonunda kullanılması hadisesi ise nadir rastlanan bir durumdur. Bu nadir kullanış, hâlâ bazı özel durumlarda Özbek Türkçesinde canlı olarak yaşamaktadır.

Anahtar Kelimeler: er-, *e-*, *i-*, tasviri fiil, yardımcı fiil, Özbek Türkçesi.

ABSTRACT

Although the Old Turkish verbs er- and *bol*-are close to each other in terms of meaning, the auxiliary verb er- is used in the compound conjugation and the declination of nouns as if verbs, and the verb *bol-* is used rather as a descriptive verb after nouns. The auxiliary verb *bol-* in Uzbek Turkish, as well as its being used as a descriptive verb, is also used instead of *e-* in terms of meaning and function; especially in conditional compound declination. However, the usage of the auxiliary verb *e-* with the meaning and function of a descriptive verb is a condition that rarely occurs. This rare usage still occurs in some special conditions in Uzbek Turkish.

Key Words: er-, *e-*, *i-*, descriptive verb, auxiliary verb, Uzbek Turkish.

I. Eski Türkçeden Günümüze Yardımcı Fiillerin Durumu ve Kullanılışı

i- yardımcı fiili elimizdeki ilk yazılı Türkçe kaynaklardan bu güne kadar bütün Türk lehçelerinde ve tarihi dönemlerde kullanılan esas yardımcı fiildir. Bu fiil diğer fiiller gibi tek başına kullanılmaz, herhangi bir zarf-fiil veya çekimli fiil ile birleşmez; ancak isim veya isim durumundaki kelimelerle birleşebilir, uygun şartlarda isimlerden sonra fiil çekiminin her şeklini alabilir (Hacıeminoğlu, 1992: 259).

e*r-*, *bol-* ve nadiren *tur-* Eski Türkçede kullanılan ana yardımcı fiillerdir (Gabain, 1988: 87). Bu yardımcı fiillerden *er-* isimlerin fiil gibi çekimlenmesi ve kiplerin birleşik çekimini yaparken, *bol-* eylem sıfat öbeğine dönüştüğünde kullanılmaktadır[1] (Tekin, 2000: 193).

Fonksiyonları itibarıyla mukayese ettiğimizde, *i-* fiili ile tasviri fiil diye adlandırdığımız yardımcı fiiller arasında kullanış bakımından bazı farklar vardır. *i-* fiilinin asli görevi fiillerin birleşik çekimi yapmak ve isimlerin fiil gibi çekimlenmesini sağlamaktır (Ergin, 2000: 314; Ercilasun, 1984:152); *bol-* yardımcı fiili ise sadece isimler ve isim gibi kullanılan sıfat fiillerden sonra gelir ve en önemlisi *bol-* yardımcı fiili birleşik fiile manası ile de iştirak ederken *er-* yardımcı fiili çekime şekli olarak iştirak eder (Ercilasun, 1984: 152).

er- fiilinin sadece isimlerle ve çekimli fiillerle kullanılması, isim ve isim gibi kullanılan sıfat fiillerden sonra gelerek bir birlik teşkil etmemesi; *bol-* fiilinin ise isimlerden sonra gelerek bir birleşik fiil teşkil etmesi (Ercilasun, 1984: 50-51) Karahanlı Türkçesi döneminde *er-* ve *bol-* yardımcı fiillerinin kullanılış farklarını belirler. Ancak, Hacıeminoğlu'nun *kara er-*"kararmak"; *kızıl er-*"kızarmak" örnekleri (Hacıeminoğlu, 1996: 177) kafa karıştırmaktadır. *kara er-* şeklini bir birleşik fiil olarak alırsak bu, *kara ol-* anlamına, *kızıl er-* şeklini ise *kızıl ol-* şeklinde yorumlamak gerekir. O zaman *er-* yardımcı fiili asli görevi olan bildirmenin yanında nadir de olsa tasviri fiil gibi *bol-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılabilmektedir.

Çağatay Türkçesi döneminde *er-* yardımcı fiilinin *é (r)ken* "iken, **olan**", *é (r)geç* "olunca, olur olmaz" (Eckmann, 1988: 141) gibi kullanışları ve "*cânım lebiNG şehîdi* ***ékenge*** *tanuḳ durur her al rişte ḳanġa boyalġan kefen ara"* (kefenim içindeki kan ile boyanmış her kırmızı ip, canımın, (senin) dudağının şehidi **olduğuna** tanıktır.)(Eckmann, 1988: 142) örneği *i-* yardımcı fiilinin *ol-* yardımcı fiili anlam ve fonksiyonunda kullanıldığını kesinleştirmektedir. Eckmann'ın "*é (r)- ve –dur yardımcı fiilleri, isim*

[1] Benzer fiillerden *tur-* ise Hıristiyan metinlerinde ortaya çıkan, hatta Hıristiyan metinlerinin ayırıcı özelliği durumunda bir yardımcı fiildir (Gabain, 1988: 4; Ercilasun, 2004: 278).

cümlelerinde ve yardımcı cümlelerde bağlayıcı vazifesi görürler." (Eckmann, 1988: 142) ifadesi de bu gerçeği doğrulamaktadır.

Eski Türkçede *er-* şeklinde kullanılan ana yardımcı fiilin *–r* sesi ilerleyen dönemde düşmüş (Ergin, 2000: 69) ve yardımcı fiil Batı Türkçesinde tamamen *i*'ye (Ergin, 2000: 80); Doğu Türkçesinde e (Äbdurahmånov ve diğerleri, 1975: 418; Coşkun, 2000:154; Öztürk, 2005: 67)[2] ve Kuzey Türkçelerinde(Doğan-Koç, 2004: 283; Çengel, 2005: 255) *i* ve *e*'ye dönüşmüştür[3].

Tasviri fiiller dediğimiz *et-*, *eyle-*, *yap-*, *kıl-*, *bulun-* vd.yardımcı fiiller ise; isimlerle birlikte, onların çekimini sağlayan, onlarla birleşik fiil kuran yardımcı fiillerdir. Dilimize yabancı kelimelerin girmesiyle bu yardımcı fiillerin kullanılışı da artmıştır (Gümüşkılıç, 2005:389-396). Ancak bahsettiğimiz tasviri fiillerden *ol-* yardımcı fiilinin zaman zaman *i-* yardımcı fiilinin fonksiyonunda kullanıldığı hepimizce malumdur. Bu durum:

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın şart birleşik çekimi "-mış bolsam" (Eckmann, 1988: 131; Hacıeminoğlu, 1992;103); görülen geçmiş zamanın şart birleşik çekimi okıgan bolsam, okıgan bolsang, okıgan bolsa vd (Hacıeminoğlu, 1988: 104); geniş zamanın şart birleşik çekimi "barur bolsaNG< varırsan, gidersen; bilür bolsaNG <bilirsen; müyesser olmas bolsa<müyesser olmaz ise; bağlar olsa<bağlar ise; ister bolsa<ister ise" (Yücel, 1995: 82) şeklinde *i-/e-* fiili yerine *bol-/ol-* yardımcı fiili ile yapılmıştır.

II. Bugünkü Doğu ve Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde *e-* ve *bol-* Yardımcı Fiillerinin Kullanılışı

Günümüz Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de öğrenilen geçmiş zamanın şartı çekimlenirken *bol-* yardımcı fiili kullanılmaktadır (Öner, 1998: 221). Kazak Türkçesinde ek fiilin isimlerde şart çekimi; jigit bolsam/ jigit emes bolsam vd., görülen geçmiş zamanın şartı " fiil+GAn bolsa", şimdiki zamanın şartı " fiil+p, -A, -y+tur-, yür-, otır, yatır-+ GAn bolsa", gelecek zamanın şartı "fiil+AtIn, tIn+ bolsa", geniş zamanın şartı " fiil+-A, -y+ dI bolsa", gerekliliğin şartı "fiil+w+iyelik eki+kerek bolsa" (Koç-Doğan, 2004:286-311) *bol-* yardımcı fiili ile yapılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde, hikaye birleşik çekimi, *e-* fiili *ele* yanında *bol-* yardımcı fiili ile de yapılır (Çengel, 2005: 255). Şartın hikayesi, bilgen bolso "bilseydi"; isteğin

---

[2] Er- yardımcı fiilinin –r sesinin düşerek e olması bu gün Afganistan'da konuşulan Özbek Türkçesi için de geçerlidir (Gültekin, 2006: 29).

[3] Kıpçak grubu Türk lehçelerinde, ET'deki er- fiili –r ünsüzü düşerek, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde *e-*, Tatar Türkçesinde ise *i-* şeklini almıştır (Öner, 1998: 211)

hikayesi, bermek boldu "vermek niyetindeydi"; gerekliliğin hikayesi , okum kerek bolçu "okumalıydım" şeklinde; ketişi kerek emes bolçu "gitmesi gerekmezdi"şeklinde; rivayet birleşik çekimi: eken ve imiş yanında boluptur şeklinde; şart birleşik çekiminde görülen geçmiş zamanın şartı yoktur, öğrenilen geçmiş zamanın şartı, fiil+GAn/GOn+bolso "algan bolsom, algan bolsoŋor" ve fiil+çu+bolso "alçu bolsom, alçu bolso" şeklinde; şimdiki zamanın şartı -A, (I)p/ (U)p zarf fiil +cür-/otur-/tur-+bolso "ala turgan bolso/alıp catkan bolsom, alıp catkan bolsoŋor" ve "bilip catkan bolso" şeklinde; gelecek zamanın şartı fiil+Ar/Or+bolso "alar bolsom, alar bolsoŋ" ve ketpes bolsoŋuz" şeklinde *bol-* fiil ile de yapılmaktadır (Çengel, 2005: 255-283).

Çağatay Türkçesinin mirasçılarından Özbek ve Uygur Türkçelerinde ise şartlı birleşik çekimlerin tamamı, öğrenilen geçmiş, geniş ve gelecek zamanın şartı ile gerekliliğin şartı, *bol-* yardımcı fiili ile yapılmaktadır (Äbdurahmånov ve diğerleri, 1975: 385; Öztürk, 1997: 212-214).

Gabain'in *er-* fiilinin anlamını "*olmak, yapılmış olmak, mevcut olmak, bir yerde bulunmak, meydana gelmek, birine ait olmak* " (Gabain, 1988: 137) ve Eckmann'ın é (r)ken "*olan*", é (r)geç "*olunca, olur olmaz*" (Eckmann, 1988: 141) şeklinde açıklamaları da er- ve *bol-* arasında bir anlam yakınlığı olduğunu göstermektedir. *erteçi erti* "olacaktı<olacak idi" (Ercilasun, 2004:188) ve benzeri ifadeler konuyla ilgili çalışmalar yapan bilim adamlarında, *i-* fiilinin *ol-* fiiline yakın bir anlamı olduğu kanaatini uyandırmaktadır (Ergin, 2000: 314).

III. Özbek Türkçesinde *e-* ve *bol-* Yardımcı Fiilleri

Özbek Türkçesinde *bol*-yardımcı fiili *e-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda hâlâ şartlı birleşik çekimlerde kullanılmaktadır. Buna ilave olarak diğer lehçelerde tespit edemediğimiz fakat Özbek Türkçesinde olan bir özellik ise *e-* yardımcı fiilinin *bol-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılması hadisesidir. Yukarda zikrettiğimiz gibi aslında bu her iki yardımcı fiil de eş anlam ve fonksiyonlu birer yardımcı fiildir. Wurm da "*bol-, e- nin 'ol-' manâsında göründüğü zaman ve şekillerde, onun kullanılamadığı yerlerde görülür, her iki 'i-' ve 'ol-' manâları kendi içlerinde birleşmişlerdir*"(Wurm, 1989:139-186) diyerek bu hususa dikkat çeker. Ancak birbirlerinin yerine kullanışlarında birtakım nüanslar vardır.

Bunlardan birincisi *bol-* yardımcı fiilinin daha çok tasviri fiil olarak kullanılması, ikincisi ise *e-* fiili anlam ve fonksiyonunda da kullanılabilmesidir. *bol-* fiili tasviri fiil teşkilinde manası ile de birliğe iştirak ederken, yaptığı birleşik çekimlerde tıpkı *e-* yardımcı fiili gibi kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesi döneminde de nadir olarak *i-*/*e-*

fiilinin *bol-* fiili anlam ve fonksiyonunda kullanıldığını belirtmiştik, Özbek Türkçesinde hâlâ *e-* fiilinin *bol-* fiili anlam ve fonksiyonunda kullanıldığını tespit ettik.

e- fiili *bol-* fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılırken, kendisinden sonra –dIK sıfat-fiil eki anlam ve fonksiyonunda –gän/kän ve -känlik sıfat-fiil eki gelmektedir. Olumsuz tek örnekte ise *e-* fiilinden sonra -mes, -meslik şeklinde –lik eki ile genişlemiş şekilde gelmektedir. Tespit ettiğimiz örnekler şöyledir:

III.1.1. –*kän* Görülen Geçmiş Zaman Sıfat-fiil Ekinden Önce *e-* Yardımcı Fiili:

e- yardımcı fiili, görülen geçmiş zaman sıfat-fiil eki –kän+iyelik eki alarak *bol-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmaktadır.

Démåk, Yässäviylik fäḳatginä Ortä Åsyå Türkläri åräsidä emäs, bälki Kävkäz, Ånädoli vä Bålḳån boyidä äsrlärdän béri hänüz öz tä'sirini yoḳåtmägän bir häräkät-tä'limåt **ekäni** mä'lum bolmåḳdä. (Nadirhan, 1999: 17) "*Demek, Yesevîlik yalnızca Orta Asya Türkleri arasında değil; belki, Kafkas. Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında asırlardan beri tesirini kaybetmemiş bir hareket-öğreti* ***olduğu*** *malum olmakta.* "

Zåtän, Y. Emrå Yässäviyä därvéşi **ekäni** mä'lum bolib, … (Nadirhan, 1999: 40). "Zaten, Yunus Emre'nin Yesevî dervişi **olduğu**, malum olup,…"

III.1.2. –*meslik* Geniş Zaman Sıfat-fiil Ekinden önce *e-* Yardımcı Fiili:

e- yardımcı fiili, geniş zaman sıfat-fiil ekinin –lik ile genişlemiş şekli+iyelik ekini alarak da *bol-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmaktadır.

"Dévåni hikmät" dägi hikmätlärning bärçäsi Yässäviygä åid **emäsligi** tädḳıḳåtçilär tåmånidän bir néçä bår tä'kidlängän. (Nadirhan, 1999: 31). " *'Divan-ı Hikmet' teki hikmetlerin hepsinin Yesevî'ye ait* ***olmadığı*** *araştırmacılar tarafından zaman zaman vurgulanmış.*"

III.1.3. –*känlik* Sıfat-fiil Ekinden Önce *e-* Yardımcı Fiili:

e- fiili, tıpkı –*kän* öğrenilen geçmiş zaman sıfat-fiil ekinde olduğu gibi –*kän*'in –*lik* ile genişlemiş şeklini de alarak *bol-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmaktadır.

Ulärning insånpärvär **ekänlikläri**, insånni uluġlåvçi xälḳçil fikrläri äsärläridä äks etib turädi. (Nadirhan, 1999: 17). "O*nların insancıl* ***oldukları****, insanı yüceltici halkçı fikirleri eserlerinde aksediyor.*"

Xällåc ismli kişilärning läḳäbläri äslidä bir mäsläk egäläri **ekänligini** körsätädi. (Nadirhan, 1999: 19). "*Hallâc isimli kişilerin lakapları aslında bir meslek sahipleri* ***olduğunu*** *gösterir./Hallac isimli kişinin lakabı aslında bir meslek sahibi olduğunu gösterir.*" (birinci cümlede nezaket gereği şahıstan çokluk olarak bahsedilmiştir.)

Ämmå u äsärläridägi åġır ilmiy zäbån bilän öz dävridägi çöldä yäşägän sävådsiz ķävmlärni imånli ķıliş imkånsiz **ekänligini** yäxşi bilgän äķlli, ilmü mä'rifätli Yässäviy, ulärgä özläri änglägän rävån til ilä mu'åmälä ķıldi. (Nadirhan, 1999: 34) "*Ama, o, eserlerindeki ağır ilmi dil ile devrindeki çölde yaşayan ehlileşmemiş kavimleri inandırmanın imkansız **olduğunu** iyi bilen; akıllı, ilim ve marifet sahibi Yesevî, onlara kendilerinin anlayacağı güzel bir dille hitab etti.*"

Yässäviylik tä'limåtining båş äsåsi İslåm **ekänligigä** héç ķändäy şäk-şubhä yoķ. (Nadirhan, 1999: 43). "*Yesevî öğretisinin temel esasının İslâm **olduğuna** hiçbir şekilde şüphe yok.*"

Mälåmätiylikning äsåsi bilän Yässäviylikning äsåsini bir-birigä ķıyåsläb, här ikkisining häm täsävvufiy cäräyån **ekänligini** hisåbgä ålgändä mälåmätiylikkä oxşäş xususiyätläri Yässäviylikdä köriş mümkin. (Nadirhan, 1999: 30). "*Melamîliğin esası ile Yesevîliğin esasını birbiriyle kıyaslayarak, her ikisinin de tasavvufî akım **olduğunu** kabul edince Melamîliğe benzer özellikleri Yesevîlikte görmek mümkün.*"

Bu esä Yässäviy vä Änådolidägi İslåmiy-täsävvufiy ädäbiyåtning äsåsçiläridän **ekänini** körsätädi (Nadirhan, 1999: 31). "*Bu ise, Yesevî ve Anadolu'daki dinî-tasavvufî edebiyatın kurucularından **olduğunu** gösterir.*"

Täriķätdä zikrniNG orni vä mävķén nihåyätdä yuķåri **ekänligi** sizgä yäxşi mä'lum (Nadirhan, 1999: 13). "*Tarikatte zikrin yeri ve derece olarak sonucun yüksek olduğu sizce iyi bilinir.*"

III.2. *bol-* yardımcı Fiilinin *e-* Yardımcı Fiilinin Anlam ve Fonksiyonunda Kullanılışı

Dikkat edilirse *–gän* sıfat-fiil eki *i-* fiilinden sonra *–kän* şeklinde g ünsüzü sedasız biçimde kullanılmaktadır. *–kän*'in hem yalın halde, hem *–lik* ile genişlemiş şekilde hem de olumsuz şekilde kullanılışında görülen geçmiş zaman anlam ve fonksiyonu vardır. Bütün kullanışlarda da bahsedilen eklerden sonra iyelik eki gelmektedir.

Sadece *e-* fiili *bol-* fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmamış, *bol-* yardımcı fiili de *e-* yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmıştır. *bol-* yardımcı fiili *e-* yardımcı fiilinin yerine özellikle şartlı birleşik çekimlerde kullanılmaktadır. Tespit ettiğimiz örneklerde de bu teyit edilmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerin çoğu şartlı birleşik çekim veya bir ismin yardımcı fiille şartlı çekimidir.

III.2.1. *bol-* Yardımcı Fiilinin *e-* Yardımcı Fiil Anlam ve Fonksiyonunda Şart Çekiminde Kullanılışı

bol- yardımcı fiili isimlerden sonra gelerek onların şart çekimi ile fiillerden sonra

öğrenilen geçmiş zamanın şartlı birleşik çekimini yapmaktadır.

III.2.1.a. İsmin Yardımcı Fiille Şart Çekimi:

şåmåniylikdän ķålgän bä'zı ürf-ådätlär İslåmgä muvåfıķ **bolsä**, musulmånlär åräsidä yäşäşdä dävåm etävérädi. (Nadirhan, 1999:50). "*... şamanîlikten kalmış bazı örf ve adetler İslama uygun **ise**, Müslümanlar arasında yaşamaya devam eder.*"

Şäriätning zåhiri ähķåm, ķånun-ķåidälär **bolsä**, båtini täsävvufdir. (Nadirhan, 1999: 35). "*Şeri'atin zahiri hükümleri, kanun ve kaideler ise, batını tasavvufdur.*"

İnsånning ägär åtä-ånä säbäbli mä'nän xätå-käçiligi **bolsä**, şäyx tåmånidän "dävålänib" ådäm ķılinädi. (Nadirhan, 1999: 39). "*Eğer, insan ebeveyninden dolayı kusurlu **ise**, şeyh tarafından eğitilip arındırılır.*"

III.2.1.b. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartlı Birleşik Çekimi:

Dünyådä Yässäviy mävzusidä ķändäy işlär ķılingän **bolsä**, bårçäsini änä şu bölimdä topläş kéräk. (Nadirhan, 1999: 33). "*Dünyada, Yesevî konusunda hangi işler yapılmış **ise**, tamamını işte bu bölümde toplamak gerek.*"

Çünki Ådäm äläyhissälåmgä nimä nåzil bolġän **bolsä**, Muhammäd äläyhissälåmgä xäm oşä närsä tüşirilgän. (Nadirhan, 1999: 35). "*Çünki Adem alyhisselama ne nazil olmuş **ise**, Muhammed aleyhisselama da o şeyler indirilmiş.*"

Ättår köpråķ fälsäfiy mävzudä vä Färsiydä icåd ķılgän **bolsä** häm, täsävvufiy mä'nådä Yässäviy bilän hämåhängligi mävcud. (Nadirhan, 1999: 49). "*Atar, daha çok felsefî konuda ve Farsça eser vermiş **ise** de, tasavvufî manada Yesevî ile ortak noktalar mevcut.*"

Şu båis, bä'zı hikmätlär mälåmätiyä ruhidä yåzilgän **bolsä** dä buni mälåmätiy tärişät déb änglämäslik kéräk. (Nadirhan, 1999: 51). "*Bundan dolayı, bazı hikmetler Melamî tarzında yazılmış **ise** de, bunu Melamî tarikati diye anlamamak gerek.*"

Yänä, C. Rumiy Fårsiydä icåd ķılgän **bolsä** häm, Fårs sofiyligigä mutläķå älåķäsi yoķ. (Nadirhan, 1999: 52). "*Yine, Celalettin Rûmî Farsçada eser vermiş **ise** de, Fars s^filiğiyle kesinlikle alakası yok.*"

Yässäviy vä izdåşlärining Ånädoli, yä'ni häzirgi Türkiyägä körsätgän tä'siri häķıdä änçä ilmiy işlär ķılingän **bolsä** dä lékin bu mävzu älåhidä ciddiy tädķıķåtni täläb ķılädi. (Nadirhan, 1999: 7) *Yesevî ve müridlerinin Anadolu, yani şimdiki Türkiye'ye yaptığı tesir hakkında bir miktar ilmî çalışmalar yapılmış **ise** de, bu konu özellikle ciddi araştırmaları gerektirmektedir.*

III.2.2. *bol-* Yardımcı Fiilinin *e-* Yardımcı Fiil Anlam ve Fonksiyonunda Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekiminde Kullanılışı:

bol- yardımcı fiili isimlerden sonra gelerek, onların öğrenilen geçmiş zaman çekimi ile fiillerden sonra gerekliliğin öğrenilen ve geniş/şimdiki zaman birleşik çekimini yapmaktadır.

III.2.2.a. İsimlerin *bol-* Yardımcı Fiilliyle Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi:

Mänsur Åtä, Sofiy Muhämmäd Dånişmäd, Suläymän Häkim Åtä, Båbå Måçin, Särı Sältuk, Säid Åtä, Håci Béktåşi Väliy käbilär öz dävridä xälḳḳa xızmät ḳılgän ilm-mä'rifät yolidä küräşgän, cämiyätning mä'näviy vä måddiy rävnäḳıgä munåsib hissä ḳoşgän bärkämål şaxslär **bolgän**. (Nadirhan, 1999: 19). "*Mansur Ata, Sûfi Muhammed Danişmend, Süleyman Hakim Ata, Baba Maçin, Sarı Saltuk, Said Ata, Hacı Bektaşı Velî gibiler kendi devirlerinde halka hizmet kılmış, ilim ve marifet yolunda mücadele etmiş, cemiyetin manevî ve maddî kalkınmasına uygun şekilde katılmış ermiş şahıslar **imiş**.*

Häzräti Äli häm änä şundäy coşḳın täbiätli sähåbä **bolgän**. (Nadirhan, 1999: 20). "*Hazreti Ali de böyle coşkun tabiatli (bir) sahabe **imiş**.*"

Ḳåziruniyä-Türkmänistån tåmånlärdän kélgän täriḳät bolib, äsåsiy mäḳsädi Ånädolini İslåmläştiriş **bolgän** (Nadirhan, 1999: 42). "*Kaziruniye, Türkmenistan taraflarından gelmiş tarikat olup, esas maksadı Anadolu'yu İslamlaştırmak **imiş**.*"

Zäyniddin Xäfiy äsås sålgän zäyniyä täriḳätigä köpråḳ Usmåniy ulämåläri mänsub **bolgänlär**. (Nadirhan, 1999: 42). "*Zeyniddin Hafiy kurulan Zeyniye tarikatine pek çok Osmanlı uleması mensup **imişler**.*"

İstänbul fåtihi Sultån Muhämmäd xånning uståzi Åḳşämsiddin häm Håci Bäyräm Välining muridi **bolgän**. (Nadirhan, 1999: 42). "*İstanbul fatihi Sultan Mehmet Han'ın üstadı Akşemseddin de Hacı Bayram Velî'nin müridi imiş.*"

III.2.2.b. Gerekliliğin *bol-* Yardımcı Fiiliyle Öğrenilen Geçmiş ve Geniş/Şimdiki Zaman Birleşik Çekimi:

Ähmäd Yässäviy yäşägän dävrdä däşt xälḳi cåhil vä sävådsiz bolib, uläni hitåb etiş uçun çuḳur ilm vä gözäl xulḳḳa egä bolmäḳ låzim **bolgän**. (Nadirhan, 1999: 40). "*Ahmet Yesevî'nin yaşadığı devirde çöl halkı cahil ve eğitimsiz olup, onlara hitap etmek için, güzel ahlaka sahip olmak lazım **imiş**.*"

Şu cihättän Yässäviy ve Yässäviylik tä'limåti, fälsäfäsini çuḳur örgänişimiz **keräk boladi** (Nadirhan, 1999: 7) "*Şu bakımdan Yesevî ve Yesevîlik öğretisi (ni), felsefesini derin öğrenmemiz **gerekir**.*"

Sonuç olarak, *bol-* ve *e-* yardımcı fiillerinin Özbek Türkçesinde birbiri yerine

kullanıldığı bir gerçektir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *bol-* yardımcı fiilinin daha geniş şekilde *e-* fiilinin yerine kullanıldığını görüyoruz. Özbek Türkçesinde ise sadece şartlı birleşik çekimlerde değil gerekliliğin ve isimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde de *bol-* fiili *e-* fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmaktadır. Ayrıca dikkat çeken bir diğer husus ise görülen geçmiş zaman sıfat-fiilleri –kän, -känlik ve -mäslik'in iyelik eki almış şekillerinden önce *e-* yardımcı fiili *bol-* yardımcı fiili anlam ve forksiyonunda kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

Äbdurahmånov, Ġ. Ä.-Şåäbdurähmånov, Ş. Ş.-Håciyev, Ä. P. (1975), *Özbek Tili Grämmätiḳäsi,* Taşkent:Özbekistån SSR "Fän" Näşriyåti.

Coşkun, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.

Çengel, Hülya Kasapoğlu (2005), *Kırgız türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Eckmann, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Ercilasun, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-*, Ankara: Gazi Üni. Yay. No: 33.

_____ (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem (2000), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basın-Yayın-Tanıtım.

Gabain, A.Von (1988), *Eski türkçenin Grameri*, TDK, Ankara.

Gültekin, Mevlüt (2006), *Asiyabad'dan Özbek Türkçesi Metinleri Gramer- Metinler ve Aktarmalar-Sözlük*, Niğde 2006: Net-Pa Yay. Dep. Paz.

Gümüşkılıç, Mehmet: (2005), "Yabancı Kökenli İsimlerle Kullanılan Ana Yardımcı Fiiller" *Şinasi Tekin'in Anısına "Uygurlardan Osmanlıya"*, İstanbul: Simurg Yayınevi. ss. 389-396

Hacıeminoğlu, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.

Hasan, Nadirhan (1999), *Türkiyädä Yässäviyşunäslik*, Tåşkent: Ġäfur Ġulåm Nåmidägi Ädäbiyåt vä Sän'ät Näşriyåti.

Koç, Kenan ve Doğan, Oğuz: (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.

Öner, Mustafa: (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK.

Öztürk, Rıdvan: (2005), *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Konya: Çizgi Kitabevi.

_____ (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: TDK.

Wurm, Stefan (1989) "Özbekçe"(Çev: M. Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 89, S. 62, İstanbul 139-186.

Yücel, Bilal: (1995), *Bâbür Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.